

Het individualisme heeft

Het is mode het individualisme af te kraken: de gemeenschap, de solidariteit, daar gaat het om. Frits de Lange heeft het spoor echter teruggevolgd en doet een verrassende ontdekking. Aart van den Dool over een nuttig boek.

Bestaat u als individu of is uw individualiteit slechts een afgeleide van factoren als de gemeenschap, de sociaal-economische omstandigheden, de natuur? Jawel, u bent een individu, of liever: u hoort dat te zijn, zegt dr. Frits de Lange in zijn pas verschenen boek *Individualisme. Een partijdig onderzoek naar een omstreden denkwijze*. De Lange is predikant van de Eglise Réformée Néerlandaise te Parijs en in zijn Parijse boekhandel vond hij een hele plank ingeruimd voor Franse schrijvers over het 'individualisme'.

De discussie over dit thema heeft de laatste jaren in Frankrijk een hoge vlucht genomen en De Lange doet daarvan in zijn boek niet alleen verslag, hij neemt ook een duidelijk standpunt in: 'Individualisme is die denkwijze, die de enkele mens los van zijn sociale bindingen beschouwt en aan hem als zodanig een unieke waarde toekent.'

In debat over dit omstreden standpunt laat De Lange veel huidige, vooral Franse, denkers de revue passeren, die hij wel eens met de Franse slag behandelt, dat wil zeggen: iets te snel, slordig zelfs, maar je vergeeft het hem onmiddellijk weer vanwege zijn flair. Tenslotte krijgt de filosoof Emmanuel Levinas het laatste woord.

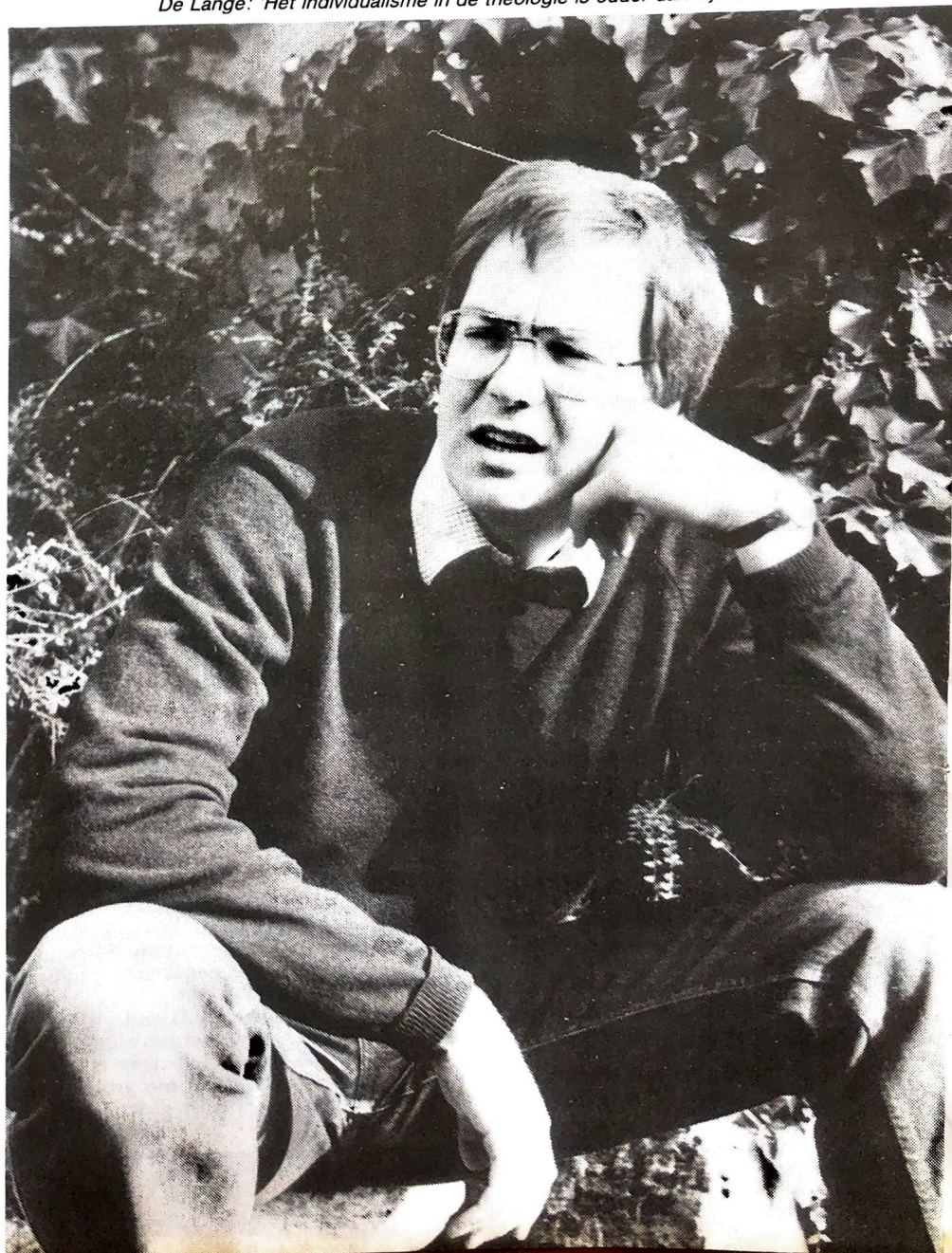
'Wie sleurt ons mee?'

Tegenstanders zijn er voor De Lange in soorten. Allereerst zijn daar de holisten, onder wie de holistische socioloog M. Maffesoli. Voor deze schrijver is het duidelijk 'dat meer en meer elke persoon is opgenomen in een veelvoud van relatienetwerken'. 'Onder de korsten van het burgerlijk-economistisch denken ontwaart Maffesoli het vitale, kloppende hart van sociologische grootheden als de groep en de massa, de clan en de stam. In vriendenkringen, homo- en vrouwenbeweging, buurtbendes, sportclubs, maar ook in de massale winkelcentra en op de afgeladen Middellandse-Zeestranden neemt deze socioloog waar hoe de westerse samenleving steeds minder vanuit het principium individuationis wordt gestructureerd. Wie eenmaal voorgoed het beeld van autosnelwegen en megapolen op zijn netvlies heeft, hun bizarre massarituëel van collectieve voortstuwing en samentrekking, moet wel tot de constatering komen dat de 'tijd van de stammen' weer is aangebroken en dat we getuige zijn van 'de neergang van het individualisme in massamaatschappij'. Dit denken loopt parallel aan dat van

'een hele generatie filosofen, die in de jaren zestig en zeventig gezamenlijk front maakte tegen de illusie van de autonomie van het subject, een woord dat naar hun mening uit de filosofische vocabulaire diende te verdwijnen. Met Nietzsche werd het subject tot epifenomeen van de wil tot macht herleid.' M. Foucault concludeert in deze tijd 'dat de mens een uitvinding van jonge datum is en hij sluit de weddenschap af dat de mens weer zal

verdwijnen uit het discours van de taal 'zoals een gelaat van zand bij de grens der zee.' En een marxistisch filosoof als L. Althusser vindt dat het individu 'een zuivere abstractie' en 'niemand' is. 'Zodra het individu ter wereld komt, wordt het aangesproken tot (dit is onderworpen als) subject in het gezin, de godsdienst, de school, de fabriek. Deze subjecten 'volgen als planeten in overweldigende meerderheid van de gevallen hun baan.'

De Lange: 'Het individualisme in de theologie is ouder dan zijn kritiek'

goede papieren

Andere denkers als Ferry, Renaut en Finkelkraut 'waarschuwen voor de fatale Politieke gevolgen van een filosofie, waarin geen ik meer gezegd mag worden, waarin de democratie met haar mensenrechten-ideologie tot een totalitair fenomeen wordt verklaard en waarin aan de vernietiging van de individuele subjectiviteit de naam vrijheidsstrijd meegegeven wordt.' Dit denken lijkt namelijk teveel op dat uit de jaren dertig, toen een filosoof als Ludwig Klages zei: 'Wie sleurt ons mee? Het leven. En wat wordt meegeleurd? Het Ik!' De gevolgen van deze filosofie hebben we meegemaakt.

Ik en jij

Maar hoe denken de christelijke kerken hierover? Zijn zij vaak niet even anti-individualistisch als de beschreven denkers? Vertolkt H. Berkhof niet de mening van velen als hij zegt: 'Er bestaan geen enkelingen, als wij daaronder verstaan: verenkelde individuen, los van elkaar. Er bestaan wel personen, mensen die hun mens zijn verwelijken in de ontmoeting met anderen. Menselijkheid is altijd medemenselijkheid.' De medemenselijkheid is jarenlang een modewoord geweest.

En poneert zelfs Buber, de profeet van het 'Ich und Du', niet tegenover het apriori van het ik het 'midden', waaruit gemeenschap ontstaat en dat ook het ware ik constitueert? De Lange concludeert dat het anti-individualisme een dominante trek vormt in het christelijke denken van deze eeuw.

Toch, als je onze westerse cultuur vergelijkt met andere culturen, zoals de cultureel antropoloog L. Dumont heeft gedaan, moet je zeggen dat het individualisme typerend is voor de westerse cultuur en daartoe beperkt blijft. Alle andere culturen zijn holistisch: daar staat het sociale geheel boven het individu.

Dank aan profeten

Waar dit idee van individualisme, deze houding vandaan komt? Zoveel denkers, zoveel verklaringen. De een ziet het in het Athene van Socrates, de ander in de ascetische beweging van de derde en vierde eeuw, weer een ander vindt het in de Italiaanse renaissance. De Langes antwoord is: wij danken het individualisme aan de oudtestamentische profeten. 'De profeten worden tot enkeling gemaakt. Jeremia en Ezechiël weren zich fel tegen het spreekwoord: 'De vaderen hebben het sproeien gegeten en de tanden der oprijpe druiven zijn slee geworden', dat tot dan kinderen en generaties in schuld- en lotsvertoe aan elkaar had gesmeed. Ezechiël zet daar tegenover dat 'de ziel die zondigt zal sterven. Een zoon zal mede de ongerechtigheid van de vader dragen, en een vader zal niet mede de

ongerechtigheid van de zoon dragen. De gerechtigheid van de rechtvaardige zal alleen rusten op hemzelf en de goddeloosheid van de goddeloze zal alleen rusten op hemzelf.' Zo leren de profeten de mensen ik zeggen: hun individualiteit ligt in hun ethiek opgesloten.'

Dit individualisme bepaalt ook het nieuwe testament en het christendom. Vanouds is daarin de ascese een kenmerkende trek. De Reformatie kun je als een radicaal individualisme kenschetsen. Met name Calvijns verkiezingsleer is hiervan de meest uitgesproken uitdrukking, zowel religieus als sociaal rijk aan consequenties. De verkiezing isoleert de enkeling. De band met de naaste loopt over de eeuwigheid: want ook hij of zij is voorwerp van Gods keuze (of niet) voordat hij of zij mijn naaste is.

In de vorige eeuw is het dan Kierkegaard, die het begrip 'enkeling' neemt als uitvalsbasis in zijn strijd tegen het Algemene, het Systeem, of het nu dat van de geest (Hegel) of dat van de mensheid (Marx) betreft. Aan hem hebben we te danken dat we sindsdien bij 'individu' niet meer aan een ding, een atoom denken, maar aan een uniek en onvervangbaar menselijk subject.

Ethiek

Frits de Lange houdt dus een pleidooi voor het individualisme. 'Het individualisme in de theologie is ouder dan zijn kritiek. Men is behept met een historisch provincialisme als men doet alsof er geen Pascal, Calvijn en Kierkegaard bestaan hebben. De theologie verkondigt maar een halve waarheid als zij de christelijke gemeenschapsidee zonder de verenkling van Jezus, de scheppingsleer van Genesis zonder het profetisme van Ezechiël en Jeremia laat gelden.'

Gemeenschap, solidariteit, naastenliefde sluit hij daarmee niet uit, nee, het gemeenschappelijke en het individuele wil hij beide recht doen. De vraag is dan alleen: hoe zijn solidariteit en individualisme werkelijk samen te denken, zonder dat het een het ander minimaliseert?

Het antwoord op deze vraag vindt hij in het 'ethisch individualisme', zoals dat door de joodse denker E. Levinas is verwoord. Diens filosofie cirkelt onophoudelijk rond de polen van ik en de ander en hij komt daarbij een nieuwe benadering van de sociale werkelijkheid op het spoor, die ik en de ander, individualiteit en solidariteit, egoïsme en ethiek, economie en religie samen weet te denken, zonder dat deze tot elkaar herleid of op elkaar in mindering worden gebracht. Niet de sociologie of de psychologie, maar de ethiek verleent hem toegang tot deze visie: 'Mijn identiteit berust in feite op de morele onmogelijkheid me te onttrekken aan de concrete verantwoordelijkheid in het onherhaal-

baar beroep dat de ander hier en nu op me doet.' De ander wordt voor mij echter nooit een alter ego, maar blijft mij oneindig transcendent. Levinas wil tegelijk voluit ik kunnen zeggen en recht doen aan de ander. Het ik laat zich door niets definiëren dan door zichzelf, blijft buiten elk systeem, valt niet samen met de erfenis die zijn bestaan achterlaat en kan niet door een totaliteit geabsorbeerd worden. Ik heb de ander niet nodig voor mijn individualiteit. Er is geen derde gezichtspunt mogelijk van waaruit ik en de ander als zodanig sámen, omvattend gezien zouden kunnen worden. Levinas drijft in zijn latere werk de verantwoordelijkheid zover op dat zij een synoniem voor plaatsbepaling is geworden. Het top punt van individualiteit is in deze traditie te durven zeggen: 'De Messias, dat ben ik. Ik zijn, dat is Messias zijn.' Tussen mij en de ander gaapt het niets, wij zijn door geen ontologische continuïteit met elkaar verbonden, de ander is mijn transcendent. Levinas bijt zich vast in deze utopie van religieuze oorsprong en brengt haar onder in het socio-politieke kader om zich te weren tegen de inhumane zuigkracht van de confusie, de participatie van de mythe, de extase van Dionysios, de absorptie in de totaliteit, die individuen als vlinders om een vlam in zich opzuigt en tot naamlozen maakt.

IJdelheid

Waar heb ik dit eerder gelezen, vroeg ik me bij deze uiteenzetting af. 'Joods is het: vrij te zijn van de ruimte, vrij te zijn in de tijd, vrij te zijn van de natuurlijke afkomst, vrij te zijn voor de toekomst, los te zijn van wereld als lot, ingeschakeld te zijn in de wereld als komende of wordende eon, ja vrij te zijn ... van de Schepper om klaar te zijn voor de Messias. Niets achter de relatie te zoeken - en toch geen monist te worden, zich een evenwicht te veroveren met de balanceerstok der correlatie, ziedaar de kunst Israëls, welke gevoegelijk met de kunst van de koordanser kan vergeleken worden.'

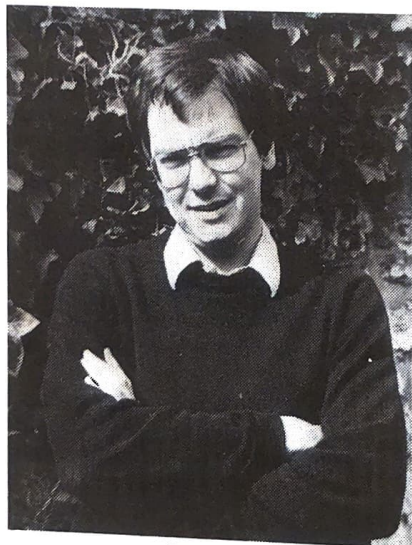
Dit staat in het boek *Het wezen der Joodse religie*, dat dr. K. H. Miskotte in 1932 schreef. Hij beschrijft daarin een hele reeks joodse denkers uit zijn tijd en ziet bij hen allerlei verwante trekken, waarvan bovengenoemd citaat een samenvatting is. Is het niet hetzelfde als wat Levinas in onze tijd in de taal van de huidige filosofie zegt? Miskotte trachtte de joodse, de christelijke en de heidense positie te omschrijven. Wat doet De Lange in zijn boek anders dan dat hij die voor onze tijd beschrijft?

'IJdelheid der ijdelheden', dacht ik vervolgens. 'Wat geweest is, dat zal er zijn, en wat gedaan is, dat zal gedaan worden; er is niets nieuws onder de zon. Is er iets, waarvan men zegt: Ziehier, dat is nieuw - het was er al in verre tijden, die vóór ons waren.'

Zou er iets nieuws gezegd kunnen worden, zodat er toch iets nieuws zou kunnen gebeuren? De Lange vindt met Levinas de oorsprong van het individualisme in het oude testament. Dat is nieuw voor de velen in zijn omgeving, die die oorsprong bij Jezus zoeken en van Jezus denken 'dat

hij uit de lucht is komen vallen.' Nee, zeggen Nederlandse theologen dan, je begrijpt Jezus niet als je het oude testament niet begrijpt. Met hen zit De Lange op de lijn die Miskotte al veel eerder is ingeslagen. Het oude testament heeft een 'tegoed', zegt Miskotte namelijk, waarvan christenen iets nieuws zouden kunnen leren. En door dit nieuwe begrip zouden ze ook het jodendom beter kunnen leren begrijpen, zodat de verhouding tussen christenen en joden zou kunnen verbeteren.

Is het 'ethisch individualisme', zoals De Lange dat aan de hand van Levinas uiteenzet, zo'n tegoeed? Het lijkt het waard deze stelling nog veel verder uit te werken dan De Lange heeft gedaan. Hij

De Lange

zegt dat het ethisch individualisme teruggaat op de profeten. Maar gaan de profeten niet nog verder terug, namelijk op Mozes? Kwam Mozes niet met tien geboden de berg af, die ieder persoonlijk, individueel aanspraken? Is de ethiek niet de oorsprong van Israël? En staan de tien geboden niet op twee tafelen, één voor God en de ziel en één voor ik en de ander? Smeet Mozes ze niet aan stukken toen hij zag hoe het volk in een roes het ene gouden kalf vereerde?

Jezus ziet dit in ieder geval zo als hij op de vraag wat 'het grote gebod' is, antwoordt, dat er een eerste en een tweede gebod is, daaraan gelijk, en dat aan deze twee geboden de wet en de profeten hangen. Daarmee kan de joodse schriftgeleerde, die de vraag stelde, hij geeft toe dat het er twee zijn - instemmen. (Matteus 22 en Marcus 12). Ik en de ander, het ethisch individualisme en de ethische solidariteit, hebben oude wortels. Van het jodendom kan het christendom nog veel leren. Misschien andersom ook wel. Het boek van Frits de Lange heeft me er in ieder geval weer bij bepaald hoe hard nodig het is dat we rusteloos terugzoeken naar onze bronnen. Doen we dat niet, dan blijft onze cultuur wat die was en wie herhaalt graag wat er deze eeuw is gebeurd?

Aart van den Dool

Frits de Lange: *Individualisme*. Uitgave Kok. Prijs f 29,50.